

**This is an electronic reprint of the original article.
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

Author(s): Vainikkala, Erkki

Title: Jako kahteen: Populismi kansan tekijänä ja demokratian peilinä. Ernesto Laclaun populismiteorian tarkastelua

Year: 2015

Version:

Please cite the original version:

Vainikkala, E. (2015). Jako kahteen: Populismi kansan tekijänä ja demokratian peilinä. Ernesto Laclaun populismiteorian tarkastelua. *Kulttuurintutkimus*, 32(1), 3-17.

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

Erkki Vainikkala

JAKO KAHTEN – POPULISMI KANSAN TEKIJÄNÄ JA DEMOKRATIAN PEILINÄ

Ernesto Laclau'n populismiteorian tarkastelua¹

Populismi ei ole demokratian korkein muoto eikä sen vihollinen, vaan peili, jossa demokratia voi heijastella itseään, myös rumia puoliaan, ja selvittää itselleen mistä siinä on kysymys ja mitä siitä puuttuu. (Panizza 2005, 30.) (Suomennokset kirjoittajan.)

Populismi on sisällöltään ja tavoitteiltaan vaihteleva poliittinen ilmiö, joka voi saada pontensa hyvin erilaisista pyrkimyksistä ja tyytymättömyyden aiheista. Populismilla tarkoitetaan toisaalta vallanpitäjät tai eliitin haastavaa poliittista liikettä, toisaalta siihen liittyvää tai siitä erillistä “populistista retoriikkaa”, joka usein kuvataan argumenteiltaan heikoksi pisteiden keruuksi ja kansan kosiskeluksi.

Populistinen retoriikka voi tarjota juuri “heikkoudessaan” paikan vahvoille affektiivisille latauksille. Sillä ei välttämättä ole selvää poliittista tarkoitusta ja se saattaa olla sillä tavoin episodista, ettei sillä ole suoranaista liikettä muodostavaa voimaa. Silloinkin se voi kuitenkin muodostaa myös poliittista kaikupohjaa. Sen vuoksi on tärkeää kiinnittää huomiota myös niihin liukuviin suhteisiin ja kosketuskohtiin, joita syntyy erillisten ja rönsyilevien keskustelujen, selvän poliittisen agendan sisältävien tekstien ja laajempien yhteiskunnallisten ja poliittisten liikkeiden välille. Tämän voi tiivistää myös populistisen diskursiivisen kentän ja poliittisesti ohjelmallisen populistisen diskurssin suhteeksi.

Kysymys populismin sisältöjen ja retoristen keinojen suhteesta herää herkimmin sellaisissa yhteyksissä, joissa populistinen liike kohtaa institutionaalisen politiikan. Tällöin keskustelu jakautuu usein niin, että esiin nostetaan erikseen toisaalta tilannekohtaisia päämääriä palveleva retoriikka ja toisaalta tiettyihin tyytymättömyyden aiheisiin ja vaatimuksiin liittyvät poliittiset sisällöt. Vaikka ne olisivat saman poliittisen toimijan ominaisuuksia, retoriikka nähdään ulkoisena keinona jo valmiiden tavoitteiden ajamiseksi, kannattajien mukana pitämiseksi tai harhaan johtamiseksi.²

Kokonaan toinen tulokulma on ajatella populismia kielen rajat ylittävänä diskursiivisena liikkeenä, joka syntyy ja muotoutuu juuri tietynlaisena retoriikkana, vaihtelevin sisällöin ja arvoasetelmin. Liikkeen ja retorikan välillä ajatellaan olevan perustavampi yhteys, jossa populismille ominaiset kytkenät ja yhteiskunnalliset vastakkainasettelut

muotoutuvat. Tarkastelen tässä artikkelissa Ernesto Laclau³ populismiteoriaa, jossa populismi ymmärretään tällä tavoin – retorisesti muotoutuvana diskursiivisena käytäntönä ja “sosiaalisen logiikkana”. Laclau teos *On Populist Reason* (2005) sisältää loppupuolella “populismien saaga”, kuvauksia historiallisista populistisista liikkeistä, mutta ennen kaikkea se on yritys luoda kokonaisvaltainen populismin teoria muista kuin puhtaasti empiirisistä lähtökohdista. Tämä on huomionarvoista tilanteessa, jossa populismista puhutaan usein vain epämääräisesti protestimielialan, suvaitsemattomuuden ja kosiskelevan retoriikan sekoituksena. Laclau ei tutki populismia erillisenä ilmiönä vaan demokratian oireellisenä osana: siinä kärjistyvät kysymykset yhteiskunnan luonteesta, “kansasta” legitiimisyuden lähteenä, vallasta, antagonismista, affektiivista merkityksistä ja yhteiskunnallisten liikkeiden syntymekanismeista.

Tarkastelen aluksi Laclauin politiikka- ja demokratiakäsitystä, johon sisältyvät myös hänen populismiteoriaansa lähtökohdat. Sen jälkeen kuvaan lyhyesti, kuinka Laclauin pyrkimykset poikkeavat sisältöpiirteitä kokoavista empiiristä tutkimuksista ja millä tavoin hänen teoriansa muotoilee kriittisesti uudelleen 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun alun "joukkopsykologisia" ajatuskulkuja. Tältä pohjalta käyn sitten tarkemmin läpi Laclauin populismiteorian keskeisiä elementtejä ja niiden merkitystä populististen liikkeiden muodostumiselle ja yhtenäisyydelle. Samat käsitteet auttavat ymmärtämään myös tällaisten liikkeiden pysähtymistä ja hajoamisalttiutta. Lopuksi pohdin kriittisestä näkökulmasta Laclauin tapaa erottaa sisältökysymykset populismin yleisen muodon teoreettisesta kuvauksesta. Tämä liittyy myös kysymyksen populismin rajoista.

Ernesto Laclauin politiikkakäsitys

Populismi “kansaa” (*demos*) muodostavana identifikaatioiden liikkeenä on kirjaimellisesti demokraattista, ja kuten demokratia yleisesti kansanvallaksi ymmärrettyinä se voi saada monenlaisia, myös vastakkaisia poliittisia sisältöjä. Se voi olla autoritaarista ja totalitaarista, mutta kuten Laclau (2005, 171) huomauttaa, yhtä hyvin se voi kollektiivisten identiteettien muodostumisen tapana panostaa liberaaleihin arvoihin kuten ihmisoikeuksiin ja kansalaisvapauksiin, jotka olivat keskeisiä vaatimuksia esimerkiksi Latinalaisen Amerikan populistisissa liikkeissä 1970- ja 1980-luvuilla. "Länsimaisella demokratialla" tarkoitetaan yleensä juuri tällaista kansan suvereniteetin ja liberalismien periaatteista juontuvien yksilön ja vähemmistöjen oikeuksien ja suojien historiallista niveltymää; siihen liittyvällä vallan kolmijaolla on pyritty estämään kumpakin uhkaava vallan keskittyminen. Populistista voimaa liberaalit näkökohdat saavat Laclauin kuvauksessa silloin, kun niitä ei mielletä vain osaksi ideologisesti jo valmiiksi kuviteltua järjestelmää, vaan niistä tulee erilaisia ryhmiä yhdistäviä (*popular*) vaatimuksia.

Laclauin teoriassa populismin "kansaa" ei ole missään valmiina löydettävissä eikä myöskään luokkakantaisesti edustettavissa. Se syntyy hegemoniaan⁴ pyrkivänä artikulaationa, nivellyksenä, jota ohjaavat seikat ovat historiallisesti vaihtelevia eivätkä siis myöskään tuotantosuhteisiin "viime kädessä" palautettavissa. Laclauin populismiteoria on tällä tavoin osa hänen postmarxilaista (ja post-gramscilaista) demokratiateoriaansa. Teoreettisesti tämänsuuntainen ajattelu liittyy myös tieteenalarajat ylittävään "diskursiiviseen käänteeseen" ja jälkistrukturalistiseen rakennekeskeisen ajattelun purkamiseen. Laajemmin sitä voi pitää myöhäiskapitalistisen ja postmodernin yhteiskunnan ja kulttuurin tilan kriittisenä heijasteluna (Critchley & Marchart 2004, 5–6). Tässä tilassa korostuu moninaisuus, kontingenssi ja "ratkaisemattomuus", jotka vaikuttavat sekä yhteiskunnallisiin käytäntöihin että teorianmuodostukseen. Laclauin poliittisessa ja myös populismia koskevassa ajattelussa keskeinen gramscilainen artikulaatioteoria saa tässä alkuperäistä kontingenttimman luonteen.

Kirjassaan *Hegemony and Socialist Strategy* (1985) Laclau ja Mouffe esittävät "radikaalin ja moninaisen demokratian" kehyksen, joka luo pohjan koko heidän myöhemmälle poliittiselle ajattelulle ja myös Laclauin kaksikymmentä vuotta myöhemmin esittämälle populismin teorialle. Moninaisuus liittyy "demokraattisen yhtäläisyyden" (*equivalence*) ajatukseen. Tasa-arvon (*equality*) periaate ei yksinään luo demokraattista momentumia, koska pelkästään siltä pohjalta eri ryhmät esittävät vain kukin omia vaatimuksiaan eivätkä liikahtaa erillisyydestään. Tässä jäädään "omistushaluisen individualismin" ryhmäkohtaiseen malliin, jossa myös tasa-arvo voi lopulta tarkoittaa vain kaikkien yhtäläistä oikeutta "omistaa itsensä" ja kilpailla keskenään. "Demokraattinen yhtäläisyys" poikkeaa tästä ajatuksesta. Se ei myöskään tarkoita vain etupyyteiden liittoutumia, vaan kaikkien osapuolten identiteettiä muuttavaa suhdetta.

Tähän ajatukseen johtaa eräänlainen teoreettis-käytännöllinen pakko: sekä itseensä sulkeutuva kokonaisuus että ryhmien autonomisuus ovat yhteiskunnan viimekätisinä perustoina mahdottomia. Jokainen perusta-ajatus johtaa ennen pitkää rousseaulaiseen vapautteen pakottamisen paradoksiin. Perustojen tai historian lopettavien päämäärien sijasta tulisi ajatella vain suuntia, joiden täydellinen toteutuminen ei ole toivottavaa eikä lopulta edes mahdollista. "Radikaalin ja moninaisen demokratian" mallissa sekä yhteiskunnan kokonaisuus että ryhmien autonomisuus ovat horisontteja, jotka eriasteisina toisiaan rajoittavina "logiikkoina" muovaavat yhteiskunnallisia identiteettejä. "Demokraattisten yhtäläisyyksien ketju", joka ilmaisuna kulkeutuu suoraan populismiteoriaan, tunnustaa ajatuksena sekä sosiaalisten tilojen erilaisuuden että identiteettien muodostumisen vain suhteessa toisiinsa. (Laclau & Mouffe 1985, 182–187; ks. myös Critchley & Marchart 2004, 3–5.)

Erillisen itsemääräävyyden ylittävä ja pelkkää tasa-arvon periaatetta toiminnallisempi "yhtäläistyminen" eli tietynsuuntaisten vaatimusten ketjuuntuminen edellyttää Laclau mukaan yhteiskunnallista vastakkainasettelua, antagonismia. Tämä poikkeaa tietenkin kokonaan liberalistisesta yhteiskuntakäsityksestä, vaikka liberalismista juontuvat arvot voivat olla osa antagonismia luovia vaatimuksia.⁵ Se poikkeaa myös perinteisestä marxilaisesta ajattelusta, koska antagonismi ei määrity mistään viimekätisestä rakennetekijästä – vastakkainasettelun ulottuvuuksia ja muotoja ei voi määritellä millään rakenteellisella perusteella etukäteen. Esimerkiksi vastarinta siirtomaavaltaa kohtaan saattaa muodostua kaikkea muuta määrittäväksi kahtiajaoksi, mutta kehittyneiden länsimaiden "uudet yhteiskunnalliset liikkeet" sisältävät monia erilaisia, kuten sukupuoleen ja etnisyyteen liittyviä, vastakohtaisuuksia ja vaatimuksia. Laclau vastustaa puhetapaa, jossa nämä "liikkeet" erotetaan "luokasta". Luokka-antagonismi on vain yksi asetelma omine perusteineen ja voi sellaisenaan kytkeytyä muihin. (Laclau & Mouffe 1985, 159, 167–169.)

Yhtenä esimerkkinä taloudellisten, sosiaalisten ja kulttuuristen näkemysten kahtiajakavasta blokkiutumuksesta Laclau käyttää Stuart Hallin analyysia thatcherilaisesta populismista, jossa "orgaanisen torylaisuuden" tyypilliset elementit (kansakunta, perhe, velvollisuus, auktoriteetti, normikeskeisyys ja perinteiden kunnioitus) yhdistyivät kilpailevan individualismin ja valtiovastaisuuden uusliberalistisiin teemoihin. Jakolinjan toisella puolella olivat kaikki monista eri ryhmistä koostuneet "kumoukselliset", kuten feministit, mustat, "suvaitsevat" ja valtion väliintulon puolustajat. Vaikka tällaiset kahtiajaot ovat jyrkkiä, niissä muodostuvat antagonistiset leirit voivat sisältää hyvin erilaisia ja arvolähtökohdiltaan ristiriitaisiakin elementtejä. Sen vuoksi jo tällaisen kahtiajaon muodostuminen on hegemonisen kamppailun tulosta. (Laclau & Mouffe 1985, 170.)

Näistä lähtökohdista Laclauun ajatteluun tuli ajan oloon uusia elementtejä ja korostuksia. Kirjassa *New Reflections on the Revolution of Our Time* (1990) lacanilaiset painotukset Slavoj Žižekin esittämän kritiikin vaikutuksesta⁶ vahvistuvat ja althusser'lainen subjektiaseman käsite tekee tilaa ajatukselle subjektista kaikkia sen asemia edeltävän "identiteetin puutteen" paikkana. Populismi edellyttää antagonismia, mutta vastakohtaistumiset käsitetään nyt perimmältään *dislokaatioina*: yhteiskunta itsemääräytymiseen pyrkivänä kokonaisuutena on välttämättä aina jo jonkin ulkopuolen "paikaltaan siirtämä", ei-identtinen. (Laclau 1990, 39–45; Critchley & Marchart 2004, 5–7; Torfing 1999, 52–53.)⁷

Kirjassa *Emancipation(s)* (2007 [1996], 20–35) Laclau tarkastelee identiteettipolitiikan ja multikulturalismin kysymyksiä muotoilemalla uudelleen partikularismin ja universalismin filosofisten kategorioiden suhteen. Niiden välistä jännitettä ei pidä ratkaista kumpaankaan suuntaan, mikä johtaisi joko itse aiheutettuun apartheidiin tai

erityisyyksiä mitätöivään rationaaliseen konsensukseen. Ratkaisuksi Laclau tyhjentää universalismin konkretiasta ja käyttää sen yleistä muotoa vain viittauksena "kokonaisen" yhteiskunnan pakenevaan horisonttiin. (Ks. myös Critchley & Marchart 2004, 5–7.) Toinen tällaisen avoimen universaalistumisen edellytys, kuten Laclau korostaa myös teoksessa *Contingency, Hegemony, Universality* (Butler, Laclau & Žižek 2000, 47 ym.), on rajallisten historiallisten toimijoiden kyky esittää oma emansipaationsa koko yhteiskunnan emansipaationa. Sinänsä tämä on tyypillinen ideologinen ele. Tässä yhteydessä ei kuitenkaan ole kysymys tietyn sisällön esittämisestä yleisenä totuutena, vaan edustajaksi tai yhteiseksi nimittäjäksi tarjoutumisesta "demokraattisen yhtäläisyyden" kiinnekohtana.

Suhde empiirisiin kuvauksiin ja "joukkopsykologiaan"

Edellä kuvatut politiikkaa, demokratiaa ja hegemoniapyrkimyksiä koskevat ajatukset luovat taustaa Laclau'n populismiteorialle. Voi myös sanoa, että ne sisältävät sen pääpiirteet. Niissä tulee myös jo näkyviin, millä tavoin Laclau ottaa teoriassaan etäisyyttä tavanomaisista empiirisistä populismin kartoituksista. Toinen hänen populismiteoriaansa lähtökohtia kuvaava piirre on hänen kriittinen kytkeytymisensä varhaisempaan "joukkopsykologiaan".

Populismin monimuotoisuus on tuottanut runsaasti empiirisiä tutkimuksia, joiden pohjalta on pyritty luomaan myös kattavia määritelmiä kokoamalla yhteen erilaisten liikkeiden ominaispiirteitä. Seuraava lainaus on esimerkki tällaisesta koostamisesta:

Populismilla ilmiönä on taipumus kiistää kaikki yritykset luokitella sitä oikeisto/vasemmisto-dikotomian mukaisesti. Se on monesta yhteiskuntaluokasta koostuva liike, vaikka kaikkia moniluokkaisia liikkeitä ei voi pitää populistisina. – – Populismi sisältää tavallisesti sellaisia toisilleen vastakkaisia rakennetekijöitä kuin tasavertaiset poliittiset oikeudet sekä tavallisen kansan universaali oikeus osallistua yhteiskuntaelämään, mutta siihen sekoittuneena jonkinlaisen autoritaarisuuden, jota usein määrittää myös karismaattinen johtajuus. Se sisältää myös sosialistisia vaatimuksia (tai ainakin sosiaalisen oikeudenmukaisuuden vaatimuksen), pienomistamisen pontevan puolustamisen, vahvoja nationalistisia aineksia ja yhteiskuntaluokan merkityksen kieltämisen. Siihen liittyy tavallisen kansan oikeuksien puolustaminen etuoikeutettuja eturyhmiä vastaan, joiden usein ajatellaan tuottavan vahinkoa kansalle ja kansakunnalle. (Germani 1978; sitaatti Laclau 2005, 4.)

Laclau esittää tämän katkelman esimerkkinä induktiivisista määritelmistä, joissa on kaikessa sisältävyydessään kuitenkin se vika, että eri yhteyksistä löytyy toisaalta aina uusia piirteitä ja toisaalta monet tavallisina pidetyt piirteet eivät esiinny kaikissa populistisiksi mainituissa ilmiöissä. Toisin sanoen piirreluettelot voivat auttaa orientoitumaan, mutta eivät kelpaa määritelmäksi. Kuten edellä on jo käynyt selväksi, Laclau ei lähesty populismia tällaisena sisältökeskeisesti ja käsitteellisesti rajattavana ilmiönä. Sen sijaan hän pyrkii osoittamaan siinä vaikuttavan, kollektiivisia identiteettejä (*popular identities*) muodostavan ”sosiaalisen logiikan” ja poliittisen toiminnan tavan. (Laclau 2005, xi, 97, 117–118.)

Edellä sanottu osoittaa vain, millaisista selitysmalleista Laclau teoriaa muodostaessaan etäännyty. Sen sijaan Laclauin kriittinen arviointi 1800-luvun loppupuolen ja 1900-luvun alun joukkopsykologiseksi kutsutuista teorioista koskettaa suoraan hänen omia lähtökohtiaan. Hän erottaa Hippolyte Tainesta Freudiin ulottuvan kehityskulun, jossa Tainen edustama jyrkkä dualismi instituutioita ylläpitävän sosiaalisen eriytymisen (yhteiskuntajärjestyksen) ja sosiaalisen homogeenisuuden (erot ja erillisyyden sulauttavien, potentiaalisesti väkivaltaisten joukkoliikkeiden) välillä muuntuu vähitellen Gustave Le Bonin, Gabriel Tarden, William McDougallin ja Freudin ajattelussa duaalisuudeksi, jossa kaksinaisuus ei enää merkitse poissulkevaa vastakohtaa. Tällöin tulee mahdolliseksi ymmärtää myös populismin kaltaiset ilmiöt "normaalina" poliittisena toimintana.

Le Bon kuvasi, kuinka suggestio toimii "kuvien, sanojen ja hokemien" yhteydessä niiden varsinaisesta merkityksestä riippumatta. Hänen erottelemistaan retorisisista keinoista on tässä yhteydessä erityisen tärkeä "tartunta" (*contagion*), joka kuvaa emootioiden ja reaktioiden nopeaa leviämistä väkijoukossa (*crowd*) ja eläinlaumassa. Hän piti tällaisia ilmiöitä nykyajalle ominaisina (ajateltakoon myös vaikkapa Poen kertomusta "Man of the Crowd") mutta samalla ennen kaikkea patologisina, uhkana normaaliudelle samalla tavoin kuin irrationaalisuus on uhka rationaalisuudelle. Yksilö edusti järkeä, joukko sen katoamista. Tämäntyyppisessä joukkopsykologiassa erityisen alttiina irrationaaliselle tartunnalle pidettiin alempia luokkia, naisia, lapsia ja alkoholisteja (Laclau 2005, 21–29, 33–34.)

Tarden käsitykset *jäljittelyn* (imitation) merkityksestä jatkoivat tartunnan ajatusta. Yhtäläistävien suhteiden vaikutusten nähtiin nyt ulottuvan kautta koko "sosiaalisen kirjjon". Kysymys ei ollut mistä tahansa toistamisesta, vaan suggestoitavuutta jäljittelyn kutsuvuutena pidettiin inhimillisenä perustaipumuksena. Tämä ei koskenut vain joitakin rajallisia sosiaalisia ilmiöitä tai tapauskohtaista manipulaatiota, vaan se vaikutti kaikissa inhimillisissä instituutioissa. Näissä puitteissa Tarde ajatteli yhteiskuntien sivilisoitumisen saavan aikaan sosiaalista eriytymistä ja siihen liittyvää etäistymistä, joka muutti jäljittelyn luonnetta. Kaikki tämä merkitsi etäännytmistä Le Bonin patologisoivasta

dualismista. Myöhemmin Tarde kuvasi etäistymisen vaikutuksia myös tekemällä eron "väkijoukon" (*crowd*) ja "yleisön" (*public*) välille. Kummallekin oli Tarden mukaan ominaista se, että homogeneenistuminen eli erilaisten yksilöiden yhteen liittyminen ei tapahdu vain eroja tarkoituksenmukaisesti yhteen sovittavana harmonisoitumisena vaan niin, että ihmiset "peilaavat itseään toisistaan". Tämä tapahtuu vielä selvemmin juuri "yleisössä", jossa "ajatukset ja intohimot" voivat tarttua uhkaamatta yksilöiden erilaisuutta (45-46). Kysymys ei myöskään ole vain myönteisesti yhdistävistä tunteista, vaan myös vihan tunteiden tartuttavasta jakamisesta. Tässä suhteessa "yleisö" on väkijoukkoa sivistyneempi, koska se voi yhtä hyvin jakaa reformien ja utopioiden kuin karkotuksen ja vainon ideoita. (Mt., 40–52.)

McDougallin sosiaalipsykologian tarjoama yksi tärkeä lisä on ajatus "itseensä suuntautumisen" laajenemisesta myös suuntautumisiksi muihin kohteisiin ja tästä syntyvä "laajentunut minä". Tämä ei tapahdu itsestään, vaan se edellyttää, että myös muut samaistavat meidät laajentuneisiin kohteisiimme. Sillä tavoin meistä tulee muille osa näihin kohteisiin samaistumista ja me koemme näihin kohteisiin suhtautumisen osaksi suhtautumista itseemme. Ryhmän yhtenäisyys perustuu tästä näkökulmasta siihen, että syntyy yhteinen samaistumiskohde, joka luo ryhmän jäsenten välille riittävän vahvan sidoksen, "ekvivalenssin". (Mt., 47–52.)

Laclaun varsinainen ponnahduslauta ovat kuitenkin Freudin ajatukset tämän vuonna 1921 ilmestyneessä teoksessa *Joukkopsykologia ja egoanalyysi*. Freudin mukaan häntä edeltävässä sosiaalipsykologiassa oli paneuduttu ryhmään kuuluvan yksilön kokemuksiin sosiaalisen siteen pohtimisen kustannuksella. Jälkimmäinen oli rajoittunut "suggestion" ajatukseen eli vain tietynlaiseen tietyissä tilanteissa tapahtuvaan vaikuttamiseen. Freud korvasi sen libidolla, jonka hän ymmärsi kaikkia yksilöllisiä ja sosiaalisia suhteita energisoivaksi voimaksi. Ryhmän yhtenäisyyttä luovana se ilmeni identifikaationa, samaistumisena. Samaistumisen eri tyyppejä koskeva pohdinta johti Freudin tutkielmassa ajatukseen, että samaistumisen kohde voi ottaa minä-ihanteen paikan. Sen mukaisesti kiinteä ryhmä muodostuu joukosta yksilöitä, joilla kaikilla on sama minä-ihannetta luovan identifikaation kohde ja jotka siten ovat myös samaistuneet toisiinsa. Libidon käsitteen kautta tämä tulee lähelle McDougallin ajatusta. (Mt., 52–56.)

Laclaun populismiteorian kannalta tulevat erityisen tärkeiksi näiden identifikaatioiden jakautumiset ryhmän jäsenten ja johtajan suuntiin. Samaistuminen ryhmästä erilliseen narsistiseen johtajaan vie kohti despoottista hallitsijaa. Jos toisaalta johtajalla on ryhmän kanssa yhteisiä ja tunnustettuja ominaisuuksia, osa hänen identiteetistään palautuu ryhmän muihin jäseniin, hän on *primus inter pares*. Samaistussuhteet ryhmän jäsenten välillä ja suhteessa johtajaan muuttuvat tällöin liikkuvammiksi ilman että johtajan asema – joka on poliittisesti välttämätön – menettäisi merkityksensä. Tällöin ollaan Laclaun

mukaan jo lähellä Gramscin hegemoniakäsitykseen sisältyvää suostumusta, "konsensuksen ja pakottamisen yhdistelmää". (Mt., 59-60.)

Laclaun politiikkakäsitys, teoreettinen etäännyminen puhtaasti empiirisistä kuvauksista ja kriittinen kytkeytyminen varhaisiin "joukkopsykologisiin" ajatuksiin muodostavat yhdessä hänen populismiteoriaansa taustan.

Populismien ponsi – liikkeen muodostuminen ja yhtenäisyys

Populistinen liike syntyy heterogeenisistä aineksista, keskenään erilaisista konkreettisista vaatimuksista, joihin voi liittyä erilaisia ideologioita sitoumuksia. Yleisenä edellytyksenä on, että jokin elementti muodostuu otollisessa suhdanteessa linkiksi, jossa monenlaiset tyytymättömyyden aiheet ja vaatimukset saavat yhteisen ilmaisun. Yhdistävä elementti ei sen vuoksi edusta yhteen vetämiään aineksia käsitteellisesti kokoavalla tavalla vaan niin, että erilaiset vaatimukset ja merkitykset löytävät siinä toisensa riittävän voimakkaan yhteisen panostuksen kautta. Näin syntyvää linkitystä Laclau nimittää *yhtäläisyysketjeksi* (*equivalential chain*). (Laclau 2005, 73, 129–132; ks. myös Palonen 2008, 215–216.) Eri asioista tulee yhteinen Asia, jolla on yhteinen nimi. Semioottisesti Laclau puhuu yhdistävästä elementistä *merkitsijänä*, jollaisena toimii myös johtajan nimi. Ketjuuntumista voi sanoa myös *samaistusketjeksi*, koska se perustuu identifikaatioon. Tällaista yhtenäisyyttä ei siis voi kuvata "valmiisiin" ryhmäidentiteetteihin kiinnittyvien representaatioiden kautta, vaan siinä on kysymys uudenlaisia kokonaisuuksia muodostavasta liikkeestä. Se muuttaa koko poliittista kontekstia rikkomalla vakiintuneita rajankäynnin tapoja. Tällaiset seikat vaikuttavat kaikessa politiikassa, mutta populismissa ne ovat keskeisiä.

Yhtäläistävä ketju ei kuitenkaan poista moniaineksisuutta, ja lataukset voivat heiketä tai painottua muualle. Tämän vuoksi populismille on ominaista yhtäältä vahva affektiivinen yhtenäisyys ja toisaalta käytännön politiikassa tavallista suurempi yhtenäisyyden manageroinnin tarve ja hajoamisen uhka.

Populistiset liikkeet eivät Laclau mukaan perustu ideologiseen yhtenäisyyteen (Laclau 2005, 73, 74, 117, 196 ym.) vaan nivellyksiin, joissa positiiviset ja negatiiviset panostukset kohtaavat yhteisen merkitsijän jakopinnassa. Positiivisuus ja negatiivisuus ovat saman panostuksen kääntöpuolia. Ne liittyvät populismille ominaiseen sisä- ja ulkopuolen jyrkkään erottamiseen: "ulkopuolen" aikaansaama häiriö yksinkertaistuu antagonismiksi. Siitä poikkeava institutionalistinen diskurssi määrittelee kokonaisuuden kaikkien erilaisten osatekijöiden muodostelmaksi, jossa toisiaan tasapainottavista eroista, eroavuudesta itsestään, tulee kollektiivista yhteyttä luova periaate. Tällainen

diskursiivinen muodostelma pyrkii lankeamaan yhteen jo olemassa olevan yhteisön rajojen kanssa. Populistinen diskurssi toimii päinvastoin: poissulkeva raja jakaa siinä yhteiskunnan kahteen leiriin. "Kansa" on siinä sekä vähemmän että enemmän kuin yhteisön kaikkien jäsenten summa. Se on kokonaisuuden osa, joka vaatii itselleen kokonaisuuden edustusta ja pyrkii muodostumaan kokonaisuudeksi; kuviteltuna se on aina myös enemmän kuin mikään osien summa. Retoriikan ja psykoanalyysin termein kuvattuna siinä yhdistyy kirjaimellisesti vaateliias synekdokee ja "mahdotonta" kokonaisuutta hamuava osaobjekti. Se ottaa itselleen kokonaisuuden edustuksen ja pyrkii muodostumaan kokonaisuudeksi – "kaikki valta neuvostoille" on Laclau mukaan tyypillinen esimerkki populistisesta vaatimuksesta. (Mt., 81.)

Laclau korostaa näiden eroavuuksiin ja yhtäläisyyksiin (vastaavuuksiin, samuuksiin) perustuvien diskurssien yhteensovittamattomuutta mutta myös sitä, että ne edellyttävät toisiaan. Koko yhteiskunta, "sosiaalinen", muodostuu tässä jännitteessä, näiden periaatteiden leikkauskohdassa, samaan tapaan kuin kielen yksiköissä kohtaavat syntagmaattiset ja paradigmaattiset suhteet, erillisten elementtien yhdistely ja samankaltaisuuteen tai vastaavuuteen perustuvat korvaavuussuhteet. Sosiaaliselle – kuten diskurssille kielen sosiaalisena käytäntönä – on kuitenkin ominaista myös väistämätön epäsuhtaisuus. Sen vuoksi erot eivät koskaan muodosta vain tasasuhtaisesti täydentyvää järjestelmää, eikä toisaalta vastaavuuksien luominen voi koskaan poistaa eroavuuksia. Kokonaisuus on mahdoton, ja sitä voidaan ainoastaan tavoitella totalisoimalla tiettyjä identiteettiä luovia elementtejä toisten kustannuksella. (Mt., 80 ym.)

Populismi on tässä jännitteessä tietynlainen ponsi, joka pelkistää erilaiset ja monentasoiset erot yhteen kahtiajakoon. Tästä "ontologisesta" tai perusrakenteeseen liittyvästä kahtiajaosta voi "ontisella" eli erityisten sisältöjen tasolla syntyä yhtä hyvin vasemmisto- kuin oikeistopopulismia ja niiden välille vaihtelevin vastakohta-asetelmin "usvaista ei-kenenkään maata", jonka läpi voi kulkea monensuuntaisia, poliittisia etumerkkejä vaihtavia liikkeitä. (Laclau 2005, 86–87.)

Laclau populismiteoriassa yhdistyy katse alhaalta ja ylhäältä, ruohonjuuritaso ja iso teoria. Ruohonjuuritasolla kyse on konkreettisista protesteista ja vaatimuksista. Koska lähtökohtana ei ole valmis ryhmä, Laclau kysyy tällä tasolla pienintä mahdollista analyysiyksikköä, josta – tai joiden suhteista – käsin on mahdollista kuvata nimenomaan populistiseksi sanottua ryhmänmuodostusta. Hän nimeää sellaiseksi ”sosiaalisen vaatimuksen” (*demand*). Se voi olla aluksi vain johonkin yksittäiseen (vaikkapa terveyspalveluja koskevaan) epäkohtaan liittyvä viranomaisille tai poliitikoille esitetty pyyntö tai kärjistyneesti vaatimus. Erillisiksi jääviä vaatimuksia, vastattiin niihin tai ei, Laclau nimittää ”demokraattisiksi” siinä mielessä, että ne pysyvät järjestelmän piirissä ja odottavat instituutioiden toimintaa. Jos järjestelmä onnistuu vastaamaan vaatimukseen erikseen ja pitämään sen erossa muista, vaatimus lakkaa. Mutta jos vaatimuksiin ei

vastata tai kyetä pitämään niitä erillään, niiden voima saattaa kasvaa, ja ne alkavat kytkeytyä muihin ja muita ryhmiä vaivaaviin epäkohtiin. Ketjuuntumisen vahvistuessa vaatimuksista tulee "populaareja" eli ne alkavat muodostaa kollektiivista identiteettiä. Niissä voi olla idullaan laajemman sosiaalisen subjektiuden syntyminen, "kansan" muodostuminen historialliseksi toimijaksi. (Laclau 2005, 73–74, 127.)

Populistisen liikkeen syntymisen tarvitaan siis paitsi yhteinen vihollinen myös "positiivinen" panostus johonkin uutta kokonaisuutta luovaan elementtiin. Näin syntyy mainittu identifikaatioiden ketju. Kuvatessaan tätä panostusta tarkemmin Laclau täsmentää "merkitsijän" käsitettä: voidakseen toimia sen täytyy tulla *tyhjäksi merkitsijäksi* (*empty signifier*). Jotta merkitsijä voisi toimia monien erilaisten vaatimusten yhteisenä affektiivana nimenä, sen täytyy "tyhjentyä" omasta erityisyydestään tehdäkseen tilaa myös muille. Kysymys ei ole erilaisten käsitysten ja arvojen "neuvottelevasta" yhteensovittamisesta joissain sovituissa rajoissa, vaan keskeisen merkitsijän kautta tapahtuvasta yhteisestä affektoitumisesta, jossa myös erilaiset osavaatimukset ja käsitykset jäävät vaikuttamaan.

"Tyhjän merkitsijän" ja tuonnempana puheeksi tulevan "kelluvan (*floating*) merkitsijän" termit ovat peräisin Lévi- Straussilta, joka kuvaa niillä shamaanin tapaa ladata tyhjiin, puhtaisiin symboleihin (merkitsijöihin) *manaa*, erittelevästä ajattelusta poikkeavaa taikavoimaa. Nämä symbolit ovat tietenkin itsessään "pyhiä", mutta niiden merkitys ja voima saadaan esiin vain shamaanin kutsumana. Myös magiasta etäännyneissä kulttuureissa vaikuttaa Lévi-Straussin mukaan "nollasymboleita", jotka tietystä symbolisessa järjestelmässä auttavat juuri määreettömydessään ylittämään sanottavaksi mahdollisen ja mahdottoman välistä kuilua. Lévi-Strauss kutsui psykoanalyysia shamanistisen tekniikan moderniksi versioksi. (Ks. Borch-Jacobsen 1991, 160–161.) Lacan omaksui nämä termit kuvaamaan subjektin "mahdotonta paikkaa", ja Laclau omaksui ne häneltä.

Tyhjäksi merkitsijäksi voi laajenevin kehin muodostua jonkin ryhmän alkujaan erillinen vaatimus tai/ja johtajan nimi. Vaikka merkitsijän tyhjyys ei tarkoita abstraktiutta, myös "oikeudenmukaisuuden" tai "vapauden" kaltaiset ideat voivat Laclaun mukaan juuri abstraktiudessaan toimia helposti myös tyhjinä merkitsijöinä. Ne liittyvät symbolisina pintoina konkreettisiin vaatimuksiin ja antavat niille niiden yleisemmän, universaalistavan merkityksen. (Laclau 2005, 96–97.)

Panostuksen esipoliittisia ehtoja Laclau kuvaa myös psykoanalyttisella katektoitumisen käsitteellä, erityisesti lacanilaisin "pienen toisen" (kleinilaisittain osaobjektin) ja merkityksen "kiinnekohtien" (*point de capiton*) termein. Tyhjä merkitsijä ei ainoastaan vedä yhteen magneetin tavoin, vaan se sisältää myös psykoanalyttisesti ymmärretyn "halun" yhteyteen ja kokonaisuuteen, jota todellisuudessa ei voi koskaan tavoittaa.

Laclau tähdentää, että vaikka tyhjä merkitsijä kuvaa merkityksenannossa paikkaa, jota ei voi representoida (se ei ole järjestelmän funktionaalinen osa), tämä paikka on kuitenkin katkos merkityksenannon *piirissä*, joten siihen voi kohdistua merkityksellistämisen akteja. (Laclau 2005, 95–97, 101–107, 130.)

Tyhjä merkitsijä on kontingenti siten, että se vaikuttaa aina tiettyssä ympäristössä. Sen "tyhjiys" on vain edellytys sille, että se voi "täytyä" tässä ympäristössä tapahtuvista panostuksista. Laclau kuvaa tällaisen merkitsijän vaikutuksia myös nimeämiseen liittyvien pohdintojen kautta. Hän erottaa nimeämisen teorioista kolme askelta, joissa kussakin nimen (merkitsijän) autonomisuus lisääntyy. Ensimmäinen koskee deskriptivismin ja antideskriptivismin (Kripke) välistä kiistaa. Edellisen kannan mukaan nimen ja asian (tarkoitteen) yhteys on käsitteellisesti sitova, jälkimmäisen kannan mukaan nimeäminen (designaatio) on "alkuperäinen kaste", jossa nimi säilyy vaikka nimetyt asian käsitteisisältö muuttuisi. Nimen autonomia ja performatiivinen voima tulevat Laclau mukaan kuitenkin omilleen vasta Slavoj Žižekin lacanilaisessa ajatuksessa, jonka mukaan itse objektin identiteetti ja ykseys ovat seurausta nimeämisen takenevasta vaikutuksesta. Nimen ja asian suhde käännetään nurin. Tähän liittyy edellä mainittu ajatus "kiinnekohdista", joissa panostukset tyhjään merkitsijään eli "pelkkään nimeen" kursivat kokoon tietynlaisia diskursseja, ketjuttavat merkityksiä ja mahdollistavat myös poliittisesti merkitsevän yhtäläisyysketjun syntymisen. (Laclau 2005, 100–105; ks. myös Torfing 1999, 48–50, 98.)

Nominalismin, psykoanalyttisten viritusten ja affektiteorian yhdistelmällä (niiden suhteista ks. Laclau 2005, x, 41, 71, 101–119, 169, 227) Laclau siis kuvaa "ison teorian" merkeissä konkreettisten vaatimusten ketjuuntumisen edellytyksiä. Tiettyä karsastusta ruohonjuuren ja teorian kohtaamiseen jää. Yhtäältä populistisia liikkeitä kuvataan vaihtelevina koosteinä tilanteissa, joissa pakottaviksi koettuihin epäkohtiin tai arvostiritoihin ei järjestelmän puitteissa kyetä vastaamaan tai joissa institutionaalistuneesta politiikasta ylimalkaan "katoaa politiikka" ja samalla syntyy tarpeeksi laaja kokemus poliittisen edustuksen riittämättömyydestä. Tässä mielessä populismia voi pitää tietynlaisissa suhdanteissa toistuvana korjausliikkeenä, jonka haaste on varsinkin aluksi jyrkkä mutta joka parlamentaariseen vaikutusvaltaan pyrkiessään saattaa erilaisin vastaantuloin ennen pitkää myös maltillistua – mikä helposti johtaa ristiriitoihin liikkeen sisällä. Toisaalta populismin luonnetta kuvaava "iso teoria" kytkeytyy jälkistrukturalistisista ja varsinkin lacanilaisista lähtökohdista itse-identiteetin ikuiseen pakenemiseen, perustattomuuteen ja tavoittamattomaan horisonttiin. "Tyhjän merkitsijän" käsitteessä näiden näkökulmien on tarkoitus yhdistyä. Yhtäältä se on "tyhjä", koska se ei erottele käsitteellisesti vaan tarjoaa paikan monenlaisten "alhaalta päin" tulevien vaatimusten affektipitoiselle kohtaamiselle; toisaalta sen "tyhjiys" liittyy teoreettiseen perustattomuuden ajatukseen, joka on luonteeltaan ontologinen.

Paradoksaalisesti jälkimmäinen ajatus yhdistyy sulavasti "postmoderneihin" yhteiskuntakäsityksiin, myös niiden liberalistisiin muunnelmiin, ja näyttää jättävän koko populismin menneeseen maailmaan. Laclau mukaan tämä perustattomuus merkitsee kuitenkin vain sitä, että ristiriidat, antagonismit ja ketjuuntumiset syntyvät entistä arvaamattomammin muodoin ja entistä vähemmän yhtenäisestä ideologiasta riippuvaisin panoksin. Nominalismi, halun hakeutuminen osaobjektien kautta ja gramscilaisen artikulaatioteorian entistä vahvempi "satunnaistaminen" ovat yhtäältä Laclau teoreettisia vastauksia yhteiskunnan muutokseen ja sen poliittisille liikkeille asettamiin haasteisiin. Toisaalta hän pyrkii tällaisella käsitteistöllä osoittamaan "haastavammissa oloissa" entistä tarkemmin, mistä populistisissa liikkeissä ylimalkaan on kysymys.

Laclau pyrkii kuroma tätä ison ja pienen teorian epäsymmetriaa kiinni kohdentamalla aiemmin mainitun "dislokaation" käsitteen jo *New Reflections* -kirjassa sellaisiin rakenteellisiin ristiriitoihin, joihin monenlaiset antagonismit voivat tarttua (Laclau 1999, 40 ym.). Tämä siirtää näkökulmaa yhdestä perusristiriidasta kohti kaikelle populismille ominaista monenlaisten ristiriitojen ja vaatimusten yhdistelmää. Kun kaksijakoisuudet monentuvat, on selvä että ne käytännössä myös vaihtelevat jyrkkyydeltään ja totaalisuusvaateiltaan. Silti Laclau säilyttää populismiteoriassaan plebs/populus-dialektiikan, jossa jokaisessa populismin nimen ansaitsevassa liikkeessä on viime kädessä kysymys uuden populuksen, "kansan", muodostumisesta sen aina pakenevana horisonttina. Yhteiskunnallisten suhteiden kokonaisuutena näyttäytyvä *populus* osoittautuu "vääräksi", kun siitä ulos jäänyt osa, *plebs*, tuo tämän poissulkemisen näkyviin. Koskaan toteutumattomassa täysin oikeudenmukaisen ja läpinäkyvän yhteiskunnan horisontissa se tekee itsestään aina uutta kokonaisuutta, uutta populusta (Laclau 2005, 93–95.)

Tällä dialektiikalla voidaan koetella todellisen maailman populistisiksi sanottuja liikkeitä, mutta teoreettisena *kuvauksena* populismista se sisältää itsessään – kaiken kontingenssin vastinparina – eräänlaista teoreettisesti kuviteltua täyteyttä: vaikka populistiset totaalisuusvaateet empiirisesti vaihtelevat, plebs/populus-dialektiikkaa pidetään yllä kytkemällä se teoreettisesti aina yhtä jyrkkiin kahtiajakoihin ja niissä tapahtuvan panostuksen aina yhtä myyttiseen täyteyteen.

Populistisen liikkeen pysähtyminen, kilpailu ja purkautuminen

Populismin hajoamisalttiisuus on sen ponnen kääntöpuoli. Yhtäläisyysketjun elementit eivät ole toistensa representaatioita, vaan ne ovat – retoriikan termein kuvattuna – kokoavan merkitsijän vaikutuksesta toisiinsa metonymisissa suhteissa. Ne voidaan nimetä siirtyneesti toistensa kautta. Retoriset suhteet ovat epävakaita elleivät ne luudu

kielellisissä tai muissa institutionaalisissa käytännöissä. Tällä retoriikalla Laclau kuvaa myös populististen liikkeiden pysähtymistä, kilpailua ja purkautumista.

Uusia elementtejä mukaan tuova ketjuuntuminen on periaatteessa tulevaisuuteen avoin. Se kuitenkin ohjautuu tiettyihin ehdoin. Liikkeen *pysähtymisestä* tai keskeytymisestä voi puhua silloin, kun jokin yhteisen tavoitteen jakava ryhmä pidetään ulkopuolella sen erityisten piirteiden vuoksi tai asettamalla sille ehtoja, joita se ei voi hyväksyä. Klassinen Laclauin mainitsema esimerkki on *The People's Party of America*, joka perustettiin 1892 pienviljelijöiden yhteenliittymän pohjalta. Valtakunnalliseen vaikuttavuuteen pyrkiessään se kokosi yhteen erilaisia yhteiskuntaryhmiä samansuuntaisten taloudellisten sosiaalisten vaatimusten merkeissä. Ketjuuntuminen kuitenkin pysähtyi monessa kohtaa: teollisuustyöväki varjeli omaa erityisyyttään, ja ennen kaikkea afroamerikkalaisten mukaantulo haluttiin rajata tiukasti vain yhteisiin taloudellisiin intresseihin, vaikka heillä itsellään oli myös olennaisia kansalaisoikeuksiin liittyviä vaatimuksia. Näiden pysäytysten seuraus oli vaalitappio. (Laclau 2005, 201–205.)

Kokonaan toisenlaiseen populistisen liikkeen/diskurssin muutokseen liittyy Laclauin käyttämä *kelluvan merkitsijän* (*floating signifier*) käsite. Kuten edellä huomautin, sitä on käytetty "tyhjän merkitsijän" synonyymina tai erilaisena näkökulmana samaan ilmiöön: jotta merkitsijä olisi tyhjä eli avoin erilaisille merkityksille ja latauksille, se ei voi olla kiinnittynyt vain tiettyihin merkityksiin. Merkitsijästä tulee "kelluva" tai "ajelehtiva" siinä mielessä, että se ei ole minkään "merkityn" (*signified*) ankkurissa. Toisin sanoen kelluminen on tyhjän merkitsijän ominaisuus. *Hegemony and Socialist Strategy* -kirjassaan Laclau (Laclau 1985, 113; ks. myös Norval 2004, 158 ja Palonen 2008, 216–217) liittyy termin artikulaatioteoriaan kuvaamalla sillä elementtejä, jotka eivät ole vielä kiinnittyneet mihinkään tiettyyn diskurssiin ja ovat siten ylimalkaan ominaisia sille "diskursiivisuuden kentälle", joka ei koskaan ole täysin diskurssien hallittavissa ja jonne myös diskurssit aina vuotavat. Kiinnittyneinä niistä tulee diskurssien "solmukohtia" (*nodal points*).

Populismiteoriassaan Laclau käyttää "kelluvaa merkitsijää" kuvaamaan nimenomaan sellaisia tilanteita, joissa merkitsijään kohdistuu erisuuntaisten hegemoniapyrkimysten *kilpailu*, ristiveto. Se ei siis kuvaa yhtäläisyysketjun sisäisiä eroja vaan toisistaan poikkeavia, usein vastakkaisia yhtäläisyysketjuja, jotka kamppailevat diskursiivisesti saman merkitsijän omistuksesta ja siten poliittisen kentän hallinnasta. Esimerkki tällaisesta merkitsijän uudelleen niveltämisestä on vasemmistolaisen populismin oikeistolaistuminen Yhdysvalloissa, kun "pienen ihmisen" puolustaminen siirtyi vasemmistolaisesta *New Deal* -diskurssista oikeistolaiseen "moraalisen enemmistön" diskurssiin. (Laclau 2005, 131–138.) "Alkuperäinen" liike ei tällaisessa tapahtumassa välttämättä katoa, mutta se saattaa hävitä kamppailun valta-asemasta.

Edellisissä tapauksissa populistinen liike kohtaa sisäisen esteen tai ulkoisen haasteen mutta ei välttämättä purkaudu. *Purkautuminen* voi tapahtua kolmella tavalla.

Ensinnäkin erityiset vaatimukset voivat palata kokonaan erityisyytensä, jolloin yhtäläisyysketju hajoaa ja populistinen ponsi katoaa. Toiseen suuntaan liike purkautuu silloin, kun yhteistä panostusta luova keskeinen vaatimus alistaa muut siinä määrin, että niiden välinen jännite häviää. Populismi katoaa poliittisen vallan keskittymiseen, jossa hegemoniapyrkimys "toteutuu" hävittämällä myös sisäiset eronsa. Laclau mainitsee monien Afrikan maiden populististen liikkeiden kohtalon, kun siirtomaavallan jälkeen syntyneet hallintoeliitit omivat kaikki erilaiset vaatimukset uusiin valtakeskittymiin, jolloin erilaisuuden voima ja demokraattinen merkitsevyys katosivat. (Laclau 2005, 129–131.) Edellisessä tapauksessa populismin samaistumisketju, sen demokraattinen momentum, hajoaa alkutekijöihinsä, jälkimmäisessä taas hegemoninen pyrkimys laukeaa hallinnolliseksi autoritaarisuudeksi tai suorastaan totalitaariseksi hallinnoksi. Myöskään jälkimmäisessä tapauksessa ei Laclaun määritelmän mukaan voi enää puhua populismista, vaikka siihen liittyisikin tavanomaisesti ymmärrettyä populistista retoriikkaa. Se ei välttämättä edes näytä purkautumiselta vaan vahvistumiselta, mutta Laclaun määritelmän mukaista populismia ylläpitävä jännite ja dynamiikka on siitä kadonnut.

Teoreettisesti mielenkiintoisin on tapaus, jossa liike purkautuu tyhjän merkitsijän tyhjiyteen eli ylenmääräisiin panostuksiin. Nämä vastakkaisilta näyttävät asiat ovat vain toistensa kääntöpuolet. Keskeisen merkitsijän rannattomuus, loputon kutsuvuus, voi muodostua kohtalokkaaksi käytännön politiikan paineessa. Laclaun esimerkki tästä on peronismi vuoden 1955 vallankaappauksen ja Juan Perónin karkotuksen jälkeen. Hän esittää sen vastakohtana *The People's Party* -populismin ketjuuntumisen pysähtymiselle. Perónin pitkän maanpakolaisuutensa aikana salaa lähettämistä ja kenties vain hänen nimissään esitetyistä viesteistä kertyi "Perónin sana", joka säilytti kokoavan asemansa mutta jonka sisältö muuttui yhä tulkinnanvaraisemmaksi. Myös Perón itse huolehti siitä: hän vertasi itseään paaviin, jonka erehtymättömyys perustui siihen, ettei sano eikä tee mitään. Perónin nimestä tuli putipuhdas merkitsijä, johon paitsi erilaiset myös hyvin erimieliset poliittiset ryhmittymät Argentiinassa kiinnittyivät. Mutta kun Perón palasi ja hänestä tuli presidentti, hän ei voinut enää esittää paavia vaan joutui ottamaan kantaa, eikä hän käytännön politiikassa kyennyt sovittamaan "peronismin" sisäisiä ristiriitoja. Hänen kuolemansa jälkeen ryhmäkuntaisuus kiihtyi ja poliittiset instituutiot heikkenivät, mikä johti vuoden 1976 sotilasvallankaappaukseen ja diktatuuriin. (Laclau 2005, 214 – 221.)

Tähän voi lisätä, että jos populistinen liike menestyy puolueena, sen ponsi heikkenee myös parlamentaaristumisen myötä. Populistisesti vetoavaa retoriikkaa on kaikissa puolueissa, mutta populistinen liike tulee aina puoliksi ulkopuolelta, institutionaalisen

politiikan ja parlamentaarisen suodatuksen reunalta. Parlamenttissakin se tyypillisesti haastaa ”vanhat puolueet”, mutta joutuu mukautumaan parlamentaarisin pelisääntöihin sitä selvemmin mitä tukevampaa otetta se vallasta haluaa. Tällöin yksinkertainen kahtiajako alkaa murentua ja johtaa helposti myös puolueen sisäisiin murtumiin.

Kokoavia ja kriittisiä jälkijatuksia: populismin rajat

Laclauin populismiteorian erityisyys perustuu siihen, että hän ei kuvaa populismia sisältölähtöisesti, vaan yhtenäisyyttä luovien panostusten, poissulkemisten ja retoristen siirtymien aikaansaamana "sosiaalisen logiikkana" ja poliittisen mobilisoinnin muotona. Populismi tulee järjestäytyneen politiikan reunalta, ja tämä radikaali haaste luo yhteiskuntaan sisäisen rajan eli muita eroja jyrkemman antagonismin. Erilaisuudesta tulee tähän suuntaan suurempaa ja haastavampaa ja samalla "samuudesta" tulee liikkeen yhtenäisyyttä luovassa panostuksessa affektiivisesti voimallisempaa. Sikäli kuin populismi pysyy tässä Laclauin demokratiakäsitykseen kuuluvassa eroavuuden ja samuuden (erottautumisen ja samaistumisen) jännitteessä edellistä hävittämättä, se on yksi "sosiaalisen logiikka" demokraattisessa prosessissa. Laclau tähdentääkin monimuotoisuuden merkitystä populistista liikettä luovan yhtäläisyysketjun dynamiikassa, ja se määrittää myös populismin rajaa suhteessa autoritaarisuuteen ja totaaliseen hallintapyrkimykseen: jos yhteinen panostus keskittää liikettä siinä määrin, että sen *sisäinen* erilaisuus uhkaa kadota, välttämätön sisäinen jännite katoaa, eikä populismista voi enää puhua. Silloin se ei enää sovi "radikaalin moninaisen demokratian" kuvioon, johon se muuten kuuluu. Tässä mielessä Laclauin populismiteoriaa voi pitää poliittisilta lähtökohdiltaan liberalismikriittisenä ja postmarxilaisena "vasemmistoliberaalina" poliittisen mobilisoinnin teorianä.

Populismin ja autoritaariseen hallintaan johtavan keskityksen välinen rajanveto on Laclauin sisältöjä ja ideologiaa toissijaistavassa teoriassa kuitenkin ongelmallinen. Mihin lopulta perustuu ajatus, että tällaisessa keskittymisessä on ylitetty populismin käsitteellinen raja? Moninaisuutta voi pitää Laclauin lähtöoletuksiin sopivana rakenteellisena käsitteenä, mutta siinä on historiallisesti liberalismista juontuvaa sisältöä, arvoulottuvuus, joka liittyy myös Laclauin demokratiateoriaan ja sitä tietä käsitykseen populismin rajoista. Laclau vetää rajaa sen mukaisesti, mutta tämä jää varsin epämääräiseksi, koska hän ei tematisoi kysymystä "liberaalien" arvojen (ihmisoikeudet, yksilönvapaus, oikeusvaltioperiaate) ja kansan suvereniteettia korostavien "demokraattisten" arvojen suhteesta muuten kuin viittamalla niiden historialliseen yhteensattumiseen (Laclau 2005, 167). Hän korostaa muunlaisten demokratioiden mahdollisuutta, ja populismin painottuminen *demokseen* on osa tätä viittausta. Kun kyse ei ole liberalismin historiallisesta eikä nykypoliittisesta kritiikistä, mitä tämä "muu" olisi?

Näitä kysymyksiä pohtii paljonkin Laclau'n *comrade-in-arms*, Chantal Mouffe, mutta Laclau jättää ne vähälle huomiolle. Hän kuvaa populismin autoritaarisuutta koskettavaa rajaa liberalismista juontuvilla kriteereillä, mutta jättää samalla tämän rajan historiallisesti auki. Niin se tietysti historiallisesti onkin, mutta millä perusteella "moninaisuus" jää silloin määrittämään populismin yleistä muotoa ja sen totaalistumisen rajaa? Laclau'n vetämä raja on kuin onkin jo teoreettisesti "sisällöllinen" ja poliittinen arvovalinta. (Laclausta ja demokratian rajoista ks. myös Chipkin 2012.)

Rajakysymystä voi lähestyä myös toisesta suunnasta. Jos populismi ajatellaan affektiivisen ja organisatorisen keskittämisen ja liikkeen elementtien autonomian välisenä jännitteenä, jossa painotukset voivat vaihdella, höllentyä ja tiivistyä, näiden tapahtumien kulussa ja asteessa ei niiden omassa logiikassa voi olla mitään määritelmällistä rajaa. Ne voivat johtaa portaattomasti yhä intensiivisempään joukkomittaiseen samaistumiseen ja sitä edistävään manipulointiin, jonka tuloksena johtaja ei ole enää *primus inter pares* vaan koko liikettä affektoiva auktoriteetti. Jos – ja kun, kuten usein on saatu havaita – demokratiateoreettisesti asetettu raja käytännössä ylittyy, ei ole kovin vakuuttavaa selviytä siitä vain vaihtamalla nimitystä, kuten Laclau tekee. Poliittisten liikkeiden laajentuminen ja kilpailu eivät sinänsä kaipaa tällaisia määritelmiä, ne vain tapahtuvat (vrt. Palonen 208, 212). Määritelmäongelma syntyy, kun Laclau samalla pohtii populismin erityislaatua.

Tämä liittyy myös plebs/populus-dialektiikkaan, jossa ei suoranaisesti ole kysymys johtajan asemasta ja liikkeen mahdollisesta autoritaarisuudesta. Kuten edellä on todettu, Laclau'n mukaan yhtenäistä "populusta" ei voi koskaan syntyä, koska valtasuhteiltaan ja oikeudenmukaisuudeltaan harmoninen yhteiskunta ei "historian loppuna" voi koskaan toteutua. Yrityksistä tällaisten kokonaisuuksien luomiseksi ei kuitenkaan ole ollut puutetta. "Totaliteetin" käsitteellinen mahdottomuus voi generoida monenlaisia yhteiskunnallisia "ratkaisuja", ja yksi mahdollisuus on tämän mahdottomuuden luoman tilan mytologisointi. Silläkin tavalla myös "populusta" on tuotettu.

Populismin rajojen pohtiminen tuo mukaan sisällöllisiä, ideologisia ja affektiivisiä näkökohtia, joiden vaikutuksia Laclau'n demokratiateoria rajaa vain ulkoisesti. Niiden mukana tulee hänen populismiteoriaansa kahdensuuntaisia, koko teoriaan takenevasti vaikuttavia "täydennyksiä" (ei vain lisäyksiä). Yhtäältä ne vaativat populismia ohjaavien arvosuuntautumien ja koko ideologiakysymyksen pohdintaa muutenkin kuin vain erilaisia liikkeitä erottelevalla tasolla. Toisaalta ne vaativat palaamaan niihin joukkopsykologiaa koskeviin ajatuksiin, joista Laclau'n oma teoria ponnistaa ottamalla samalla Freudin avulla etäisyyttä niiden patologisoivista korostuksista. Tämä etäisyydenotto on toimivan populismiteorian kannalta välttämätön. Populismin rajoja pohdittaessa niistä ei kuitenkaan ole mahdollista kokonaan irtautua, koska edellä kuvatun "mimeettisen tartunnan" oma liikevoima voi syntipukkimekanismiin liittyessään johtaa

rajattomasti totalitaarisiin ja väkivaltaisiin muotoihin. Näiden seikkojen tarkempi pohdinta toisi mukaan mimesis-keskustelua Marcel Maussista René Girardiin ja loisi uutta näkökulmaa myös Laclaun käsittelemiin "joukkopsykologian" klassikoihin, ennen kaikkea Tardeen.

"Tyhjän merkitsijän" käsitteessä tiivistyy erityisten arvojen ja ideologioiden nollaaminen edellytyksenä sille, että "mitä tahansa" voi tulla täytteeksi. Tyhjä merkitsijä on avoin mille tahansa lataukselle, ja populismiteorian ytimessä se nakertaa Laclaun demokriateoriasta (kaikessa epämääräisyydessäänkin) seuraavaa populismin autoritaarisuusteen rajankäyntiä. Hänen itsensä esittämät varaukset tässä suhteessa ovat paljonpuhuvia: siellä täällä hän kuvattuaan tyhjän merkitsijän vaikutuksia "pelkkänä nimenä" muistuttaa kuitenkin, ettei tällainen merkitsijä ole koskaan "aivan tyhjä" vaan ainoastaan sen suuntainen. Jos ajatuksena on, että se vain heikkenee tehdäkseen tilaa siihen liittyville uusille merkityksille, se ei affektikorostusta lukuun ottamatta poikkea esimerkiksi Roland Barthesin esittämästä "alkuperäisiä" merkityksiä hyväksi käyttävästä ideologisesta konnotaatiosta ("modernista myytistä" hänen omalla termillään). Barthesin konnotaatiomalli mahdollistaisi omassa rakenteessaan myös populististen liikkeiden ideologia-analyysin, Laclaun esittämä tyhjän merkitsijän malli ei. Laclau tyhjentää merkitsijän pelkäsi nimeksi, joka luo takenevasti koko ketjun identiteetin, mutta myöntää tällaiselle merkitsijälle silti ikään kuin jälkijatuksena myös jotain edeltävää sisältöä. Myönnytys ei voi olla vaikuttamatta myös syntyviin uusiin panostuksiin ja identiteetteihin. Tätä horjuvuutta voi lukea Laclaun omaehtoisena teoreettisena kiusaantumisena.

Näiden pohdintojen valossa alun Panizza-sitaatti populismista demokratian peilinä näyttää entistä juonikkaammalta. Populismi ei ole peili, jota joku näyttää demokratialle sen ulkopuolelta. Laclaun kuvaamana demokratia pitää peiliä itselleen, ja sen jossain kulmassa näkyy aika ajoin jostakin laajasta tyytymättömyyden ja edustuksettomuuden kokemuksesta nouseva haaste. Sikäli kuin populistinen liike pysyy demokraattisen prosessin osana, vastakkainasettelun seurauksena syntyy aina tavallista kovempia jännitteitä alkuvaiheiden yhtenäisyyttä luoneiden vaatimusten ja parlamentaaristen neuvotteluasetelmien välille. Liberaalidemokratiassa se tarkoittaa käsitteellisesti ja konkreettisesti aina myös vapauden ja tasa-arvon monimutkaisen suhteen koettelua. Tämä on ideologinen kysymys, joka alun pitäen – usein moniselitteisesti ja ristiriitaisesti – määrittää myös populististen liikkeiden luonnetta ja kulkua. Populismi voi vahvistaa demokratiaa palauttamalla politiikan politiikkaan, mutta se voi myös imeä liikevoimaa sijaisuhreista, kuten maahanmuuttajista ja muista vähemmistöistä. Silloin se ei vain heijasta demokratian "rumia puolia" vaan tekee niitä. Miten milloinkin, *demos ex machina* ei koskaan tule tyhjistä.

Viitteet

1. Artikkelin liittyä Suomen Akatemian tutkimushankkeeseen "Populismi liikkeenä ja retoriikkana / Populism as Movement and Rhetoric" (hankenumero SA21000019101). <https://www.jyu.fi/hum/laitokset/taiku/opiskelu/nykykulttuuri/tutkimus/projektit/populismi>. Kiitän tutkimusryhmän tutkijoita Urpo Kovalaa, Tuuli Lähdesmäkeä, Emilia Palosta ja Tuija Saesmaa aihetta koskevista keskusteluista.
2. Vilho Harlen ja Timo Harakan kommentit Perussuomalaisten suuren vaalivoiton jälkeisestä keskustelusta ovat hyvä esimerkki tästä kahtalaisuudesta. Harle (HS:n Vieraskynässä 16.3.2011) liittyy Perussuomalaisten nousun eriarvoistumiseen ja heikompiensa syrjäytymiseen, ja puhetapa on protestin ilmaisua. Eliitin häijy vastaretoriikka syntyy todellisten ongelmien sivuuttamisesta, ja tuloksena on sulautuminen yhteiseen vihapuheeseen. Harakka (*Suomen kuvalehdessä* 31.3.2011) puolestaan polemisoi Harlen ja eräiden muiden kirjoituksia. Hänkin tunnistaa taustalla olevia syitä, mutta pitää harhaanjohtavana puhua populistisesta liikkeestä vain "pahoinvointia purkavana kanavana", kun liike todellisuudessa perustuu aktiiviseen keskustelun muokkaamiseen ja siihen kuuluvaan "kansan" ja hallitsevan luokan vastakkain asettamiseen. Myötäelävä eliitti menee tämän retoriikan halpaan. Harakan näkökulmassa poliittinen asetelma siis luodaan tietoisella retoriikalla, kun taas Harlen lähtökohtana on sosiaalinen protesti, jota populistinen retoriikka *ilmaisee* ja johon eliitti omassa vihapuheessaan ilmaisevasti sulautuu. Kumpikaan näkökulma ei tietenkään ole "väärä", mutta tulokulmina ja retoriikan aseman kannalta ne ovat vastakkaisia.
3. Ernesto Laclau (1935 – 2014) oli argentiinalainen politiikan teoreetikko. Hän toimi pitkään Essexin yliopiston politiikan teorian professorina. Hänen perustamansa "Ideologian ja diskurssianalyysin" ohjelman piirissä muotoutunut teoria ja analyysitapa tunnetaan "Essexin koulun diskurssianalyysin" nimellä. Siihen vaikuttivat monet erilaiset teoriaotteet, kuten Lacanin, Derridan Foucault'n ja Barthesin ajatukset. – Yleiskatsauksen Laclau poliittiseen ajatteluun tarjoaa Emilia Palosen artikkeli "Diskurssiteoriaa ja radikaalia demokratiaa" (2008, 212–221); ks. myös Barrett 1994. Laclau politiikkakäsityksiä koskevaan laajaan keskusteluun avaa reittejä Simon Critchleyn ja Oliver Marchartin toimittama artikkelikokoelma *Laclau. A Critical Reader* (2004). Uudemmassa keskustelusta ks. Laclaulle omistettu *Cultural Studies* -lehden erikoisnumero (2012, 2–3). – Laclau populistikäsityksellä ja laajemmin hänen ja Chantal Mouffin "radikaalin demokratian" teoriolla on ollut myös huomattavia käytännön poliittisia vaikutuksia. Laclau kuului Argentiinan presidentin Cristina Fernández de Kirchnerin intellektuaaliseen lähipiiriin. Vaikutus viimeaikaisten eurooppalaisten vasemmistopopulististen liikkeiden, Syrizan ja Podemoksen, strategiaan on ollut niinkin suoraa, että esimerkiksi Kreikan nykyinen valtiovarainministeri Yanis Varoufakis ja Ateenan kuvernööri ovat opiskelleet Essexissä (ks. esim. "Why Ernesto

Laclau is the intellectual figurehead for Syriza and Podemos", *The Guardian* 9.2.2015). Laclau olisi tästä epäilemättä ilahtunut, vaikka hänen populismiteoriaansa onkin sisällöllisesti neutraali.

4. En puutu tässä ns. posthegemonia-keskusteluun. Ks. esim. *Theory, Culture & Society* (2007, 24:3).

5. Benjamin Arditin käsittelee populismin ja liberalismien suhdetta perusteellisesti kirjassaan *Politics on the Edges of Liberalism* (2007). Liberalismia (ja konservatismia) koskevasta suomalaisesta keskustelusta ks. esim. *NIIN & NÄIN*, 4/2012.

6. Laclau ja Žižekin "lacanilaisvälitteiset" suhteet – ehkä pitäisi sanoa välit – on oma lukunsa. Laclau omista Žižekin merkitystä koskevista huomautuksista ks. Laclau 2005, 102–108, ja hänen sapekastasta vastaustaan Žižekin välirikon jälkeen esittämään kritiikkiin mt., 232–239. Aiheesta löytyy helposti lisää.

7. Pitkä poikkeama on tässä tarpeen. Dislokaation käsite, kuten Torfing mainitussa kohdassa korostaa, teorioi subjektia ja subjektiutta ennen antagonismin luomaa subjektiasemaa: subjekti ei odota valmiina uutta asemaansa. Tämä lähinnä Žižekistä juontuva muutos on siis Laclauin 2005 ilmestyneen populismin teorian lähtökohta. Antagonismi "järjestää" rajanvetona tätä periaatteessa muuttuvaista subjektia. Dislokaatio liittyy jälkistrukturalistiseen ajatukseen merkitsijän liikkeestä ja lacanilaiseen ajatukseen "pienen toisen" kautta tapahtuvasta "mahdottomasta" panostuksesta. Nämä ajatukset rikkovat saussurelaisen käsityksen kaksinapaisten erojen muodostamasta, tasapainohakuisesta järjestelmästä. Yhdessä ne määrittävät Laclauin sosiaalisen ontologian: "yhteiskunnan" sijaan on osuvampaa puhua "yhteiskunnallisesta". Tässä hän liittyy moniin muihin uudempiin politiikan teoreetikoihin (kuten Claude Lefort ja Jacques Rancière).

Vuonna 2012 alun pitäen espanjaksi ilmestyneessä artikkelissa "Antagonism, Subjectivity and Politics" Laclau (2014, loc 1994–2104) määrittelee antagonismin aiempaa jyrkemmällä tavalla. Hän erottaa antagonismin sekä kantilaisesta reaalioppositiosta, jossa kaksi fyysikaalista voimaa kohtaa toisensa, että loogisesta ristiriidasta (kontradiktiosta) ja hegeliläis-marxilaisesta dialektisesta ristiriidasta. Kaikki nämä ovat "samassa representaation kentässä" – myös dialektinen ristiriita, jonka jokaiseen elementtiin sisältyy myös ristiriidan ylittyminen. Toisin antagonismissa: vaikka siinä kaikkialla Laclauin ajattelussa on kyse kärjistyneestä ristiriidasta, nyt se määritellään suoraan "identiteetin negaatioksi". Tässä yhteydessä on tärkeää erottaa toisistaan identifikaatio ja identiteetti. Identifikaatio koskee yhtäläisyysketjun "positiivisia" panostuksia, joista syntyy kiinteydeltään vaihtelevaa erojen ja vahvojen samuuksien määrittämää identiteettiä. Sen sijaan antagonismi suhteessa ulkopuoleen on heti tiukkaa identiteettiä

luova aggressiivinen voima; se on identifikaation vastakohta eikä siinä periaatteessa ole samuuden elementtejä. Kyseisessä artikkelissa Laclau ei kuvaa antagonismia vain identiteettiin liittyvänä kahtiajakona tai sen seurauksena, vaan hän kärjistää käsitteen koko "oman olemassaolon" kielloksi. Hänen esimerkkinsä on "spartalaisen äidin" toivotus sotaan lähtevälle pojalleen: tule kilven kanssa tai kilven päällä, eli voita tai kuole. Pojan palaaminen elossa muodostuu äidin täyden identiteetin symboliksi; vihollisen armeija merkitsee tämän täyteen kertakaikkista negatiota. Nyt ollaan Laclau mukaan yhteiskunnallisen antagonismin ytimessä. Sellaisiakin tilanteita tietenkin on. Poliitiikan teoriassa (jossa käsitteellä on yleisempi symbolinen merkitys) hän etäännyttää tässä kuitenkin kauas esimerkiksi Mouffin painotuksista, kun tämä Carl Schmittin poliittista ajattelua pohtiessaan muuntaa antagonismin käsitteen agonismiksi eli kiistelyksi tai poliittiseksi "väännöksi".

Laclau tässä artikkelissa esittämässä määritelmässä ei siis ole enää kysymys vain identiteettiä tietyissä suhteissa kiinnittävästä vastakohta-asetelmasta vaan symbolisesti "koko olemassaolostani". Tässä on tyydyttävä vain kysymään, mitä sitten pitäisi ajatella niistä antagonismien erilaisista muodoista ja kohteista, jotka ainakin jo *New Reflections*-teoksessa määrittivät Laclauin käsitystä "sosiaalisesta".

Kirjallisuus

Arditi, Benjamin (2007) *Politics on the Edges of Liberalism. Difference, Populism, Revolution, Agitation*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Barrett, Michèle (2004) Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau and Mouffe. Teoksessa Slavoj Žižek (toim.) *Mapping Ideology*. London & New York: Verso, 255–264.

Borch-Jacobsen, Mikkel (1991) *Lacan. The Absolute Master*. Kääntänyt Douglas Brick. Stanford: Stanford University Press.

Chipkin, Ivor (2012) Notes Towards a Theory of the Democratic Limit. *Cultural Studies* 26: 2–3, 260–281.

Critchley, Simon & Marchart, Oliver (2004) (toim.) *Laclau. A Critical Reader*. London & New York: Routledge.

Cultural Studies (2012) 26: 2–3. Ernesto Laclaulle omistettu erikoisnumero.

Germani, Gino (1978) *Authoritarianism, Fascism and National Populism*. New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers.

Hancox, Dan (2015) Why Ernesto Laclau is the intellectual figurehead for Syriza and Podemos. <http://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/09/ernesto-laclau-intellectual-figurehead-syriza-podemos>. Katsottu 29.3.2015.

Laclau, Ernesto (2014) Antagonism, Subjectivity and Politics. Teoksessa Ernesto Laclau, *The Rhetorical Foundations of Society*. London & New York: Verso.

Laclau, Ernesto (2005) *On Populist Reason*. London & New York: Verso.

Laclau, Ernesto (2007 [1996]) *Emancipation(s)*. London & New York: Verso.

Laclau, Ernesto (1990) *New Reflections on the Revolution of Our Time*. London & New York: Verso.

Laclau, Ernesto & Mouffe, Chantal (1985) *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.

NIIN & NÄIN 4/2012, konservatismia ja liberalismia käsittelevä teemakokonaisuus.

Norval, Aletta (2004) Democratic Decisions and the Question of Universality: Rethinking recent approaches. Teoksessa Simon Critchley & Oliver Marchart (toim.) *Laclau. A Critical Reader*. London & New York: Routledge, 140–165.

Palonen, Emilia (2008) Ernesto Laclau & Chantal Mouffe. Diskurssiteoriaa ja radikaalia demokratiaa. Teoksessa Kia Kindroos & Suvi Soininen (toim.) *Politiikan nykyteoreetikkoja*. Helsinki: Gaudeamus, 209–232.

Torfin, Jacob (1999) *New Theories of Discourse. Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford & Malden, Mass.: Blackwell.